

סימן ג

ביטול חמץ בשביל אדם אחר

שיטת בעל העיטור וסיעתו שאפשר לבטל על ידי שליח

הראשונים נחלקו האם אדם יכול לבטל חמץ בשביל אדם אחר, כגון שהבעלים אינו נמצא בביתו או שמסיבה אחרת אינו יכול לבטל והוא ממנה שליח לבדוק ולבטל עבורו. שיטת ראשונים רבים שביטול כזה מועיל. כתב העיטור (עשרת הדברות, הל' ביעור חמץ קכ ע"א-ע"ב) וז"ל: "ומסתברא דשליח מבטל, וגבי הַפְּרָה וגבי השואל את הַפְּרָה הוא דפליגו בהשואל (ב"מ צו ע"א) משום דהכא כתיב (שמות כב, יד): 'בעליו' והתם כתיב (במדבר ל, יד): 'אישה יקימנו', הא בעלמא שלוחו של אדם כמותו", עכ"ל. וכוונתו היא שלגבי הדין של שלוחו של אדם כמותו יש מקום לומר שדווקא הבעל יכול להפר נדרי אשתו ואינו יכול להפר על ידי שליח, כיון שכתוב "אשה יקימנו ואשה יפרנו", וזו סברת ר' יאשיה. ור' יונתן סובר שאפילו הכי שלוחו של אדם כמותו. וכן לגבי הדין של בעליו עמו בשאלה, הפוטר את השואל, הסיבה שצריך שהבעלים עצמם יהיו ולא מספיק שיהיה השליח שלהם היא שהתורה אמרה "בעליו" והתכוונה שדווקא הבעלים יהיו עם הפועל. אך בכל מקום אחר, שלא מיעטה התורה במפורש שליח, הדין הוא ששלוחו של אדם כמותו, והוא הדין גם לגבי ביטול. וכן כתב בשמו בפשיטות המגיד משנה (הל' חמ"מ פ"ב ה"ב) וז"ל: "וכתוב בעיטור מסתברא דשליח נמי מבטל דשלוחו של אדם כמותו", עכ"ל. וכן כתב המאירי (פסחים ז' ע"א ד"ה תקנו) בשם הגאונים וז"ל: "וכן הסכימו להקל לבטל על ידי שליח, ששלוחו של אדם כמותו. ולא עוד אלא שכל שהרשהו לבדוק, הרי הוא מורשה מן הסתם לבטל, שודאי על כל המצוה הרשהו. ויש שכתבו כן אף מן הסתם, שאין ספק שכל ישראל נוח לו בכך", עכ"ל. וכן המהר"ם חלאוה (שם ו' ע"ב ד"ה ולשון הביטול) הביא את דברי העיטור הנ"ל וכתב על דבריו וז"ל: "ואנן נמי הכי נהיגנן דאחד מבני הבית בודק ומבטל אף על פי שאינו גדול הבית, אלא דכששליח מבטל לא לימא ברשותי אלא ברשות פלוני דהיינו בעל הבית", עכ"ל. והרשב"ץ (מאמר חמץ אות ט) הביא את דברי העיטור והחולקים עליו המוזכרים בר"ן דלהלן, וכתב על כך וז"ל: "ונראה לי טעם שבהפקר לא מהני שליחות, משום דהפקר דין נדר יש לו

כדמוכח [בפ"ק דנדרים (ז ע"א)], לפי שהוא מפקירו לעניים ולעשירים, משום הכי לא מהני שליחות בהפקר. שהאומר לחבירו קבל נדר זה עליך בשליחותי להאסר בו, אינו כלום. אבל לענין בטול חמץ ודאי מהני. וכן נראה מדברי הרמב"ם ז"ל [בהלכות נדרים (פ"ב ה"ד)] דהפקר דין נדר יש לו. ואינו ענין לענין בטול חמץ. הילכך דברי הרב בעל העטור ז"ל עקר, דשליח מצי מבטל, עכ"ל. וכן כתב האורחות חיים (הל' חמץ ומצה סי' כב; ובבלבו סי' מח, ח"ג עמ' יד-טו): "ומי שבודק בית שאינו שלו, הסכימו החכמים שאינו יכול לבטל אם לא בשליחות בעל החמץ. לפיכך אם אין האיש בביתו, יכול לבטל במקום שהוא. ואם אינו עושה כן מוטב שתבטל אשתו, שהביטול בכל לשון. וראוי להזכירה בזה לצאת ידי ספק", עכ"ל. וכן הוא בכל בו. וכן כתב בשבלי הלקט (סדר פסח סי' רז) וז"ל: "ועוד כתב אחי שהבודק בבית אחרים מברך על הביעור חמץ ומבטל אחר כך, שהרי כמה מצוות אדם נעשה שליח חבירו ומברך עליהן אף על גב שאינו שלו, כגון חלה ותרומה ונר חנוכה וזולתן, לפי ששלוחו של אדם כמותו. וכשמבטל ואומר כל חמירא לא יאמר דאיכא ברשותי, שהרי הרשות אינו שלו, אלא יאמר כל חמירא דאיכא ברשותיה דפלוני דלא ידע ביה ודלא מבער ליה ליבטל ולהוי (הפקר) כעפרא, או יאמר אותו הבודק עם הבעל הבית וילמדהו לאומרו אות באות או בלשון הקודש או בלשון לעז או בכל לשון שיביין", עכ"ל. הרי שדעת ראשונים רבים שאפשר לבטל על ידי שליח.

דעת הרשב"א וסיעתו שאין אפשרות לבטל על ידי שליח

ואולם בספר צרור החיים¹ (עמ' קכג ד"ה וצריך) כתב וז"ל: "טעם הביטול יש אומרים הוא מדין מיאוס, שמואסו בעיניו כדבר המאוס שאין אדם רוצה בו. ויש אומרים כי הוא מדין הפקר, שמפקירו ואין לו בו הנאה ואינו שלו. ומורי הרשב"א ז"ל היה אומר כי אע"פ שיבדוק אדם אחר חמצו של חבירו, כי הביטול צריך לאומרו בעל החמץ מטעם הפקר ומטעם מיאוס, שאין אדם מפקיר נכסי חבירו אלא בעל הממון מפקיר נכסיו, וכן אין אדם ממאיס דבר בעיני חבירו אלא הוא בעצמו", עכ"ל. ומבואר בדבריו שביטול בשביל אדם אחר אינו מועיל. וכן כתב המכתם (פסחים ו' ע"ב ד"ה אמר רבא) וז"ל: "וזה שאמרו שמאחר שביטל שוב אינו עובר בבל יראה ובל ימצא, יש שאומרים הטעם מפני שהביטול הוא הפקר שמפקירו ומוציאו מרשותו ואינו ממנו עוד ולא יתחייב עליו וכו'. ולפי לשון הר"מ ז"ל משמע שענין הביטול

1. לר' חיים בן ר' שמואל בן דוד, תלמיד הרשב"א.

הוא שמשים אותו כדבר שאינו ממון ואינו חשוב כלום וכדבר בטל לגמרי, ולפיכך אינו נחשב לכלום להתחייב עליו אחר שעשאו כן. ולדעת כולם אין אדם יכול לעשות ביטול לחמץ של בית חבירו בשליחותו. ואם אין האיש בביתו הרי האיש יכול לבטל במקום שהוא, ואם אינו עושה כן מוטב שתבטל אשתו, שהביטול בכל לשון נאמר. וראוי להזכירה בזה כדי לצאת ידי ספק², עכ"ל. הרי שהבין בפשיטות שלפי שני הטעמים אי אפשר שאדם אחד יבטל עבור חבירו. ובחידושי הריטב"א (פסחים ו' ע"ב סוד"ה אמר רב יהודה) איתא: "וכתב הוא ז"ל²: אף על גב דבדיקה לא בעי בעלים, ביטול בעי בעלים, שאין שליח להפקר. והרב בעל העיטור כתב ביד שליח לבטל. ולא נראו דבריו להרא"ה ז"ל, עכ"ל. הרי שלדינא הסכים שאין שליח יכול לבטל, אבל תלה את הדבר בכך שהביטול הוא בתורת הפקר ואין שליח להפקר. וכן הר"ן (על הר"ף פסחים ג' ע"ב ד"ה וכתב הרב) אחר שהביא את דעת בעל העיטור שאפשר על ידי שליח, כתב וז"ל: "ואחרים חולקין, דכיון דבטול מתורת הפקר נגעי בה וכמו שכתבתי למעלה, שליח ודאי לא מצי מבטל, שהרי אם אמר אדם לחבירו: 'הפקר אתה נכסי', אין בכך כלום", עכ"ל. הרי שלדעת החולקים שליח אינו יכול לבטל, וגם בדבריהם הר"ן תולה את הדבר בכך שהביטול הוא משום הפקר. ומיהו ייתכן שתלו את הדבר בעניין ההפקר רק משום שנקטו טעם זה כעיקר בתורת ביטול. אבל יודו שמכל שכן שאי אפשר לבטל על ידי שליח, אם הביטול הוא מצד החשבתו כעפר, שלזה ודאי שלא יכול להועיל שליח.

סברת הראשונים שנוקטים שאין מועיל ביטול על ידי שליח

ובאמת אם נוקטים שהביטול מצד עצמו מועיל להפקיע מהחמץ את האיסור ולעשותו כדבר שאין בו ממש, ולא תולים זאת בדין הפקר, והפעולה שהאדם צריך לעשות היא פעולה בלב, שיחשוב את החמץ כעפר, לכאורה הדין אמור להיות ברור שאין הביטול יכול להיעשות על ידי אדם אחר, כמו שאין אדם יכול להתפלל בשביל אדם אחר ולקיים עבורו את מצות התפילה, וכמו שאי אפשר לקיים את מצות האמונה על ידי שליח. ומכיון שהפעולה צריכה להיות בלב, לא יכולה מחשבתו של השליח על החמץ להועיל לשוותו כעפר כשהאדם עצמו לא חשב כך. ולכאורה גם אם נוקטים שביטול הוא מדין הפקר, לא אמור להועיל ביטול על ידי שליח כשם שאי אפשר להפקיר על ידי שליח.

2. הריטב"א.

הבית יוסף מיישב דעת המאפשרים לבטל על ידי שליח

והנה, כתב הטור (א"ח סי' תלד אות ד): "ושלוחו יכול לבטל", עכ"ל. והב"י הביא כמקור לכך את דברי הרב המגיד בשם העיטור הנ"ל, וכן הביא את טענת הר"ן הנ"ל כנגד האפשרות לבטל על ידי שליח, וכתב על זה וז"ל: "ולי נראה דאף על גב דביטול מדין הפקר נגעו בו, שפיר יכול לבטל על ידי שליח, משום דכיון דחמץ אינו ברשותו של אדם אלא שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, בגלויי דעתא דלא ניחא ליה דלהוי ליה זכותא בגויה כלל סגי. אי נמי דטעמא דבהפקר לא מהני שליחות היינו משום דהפקר יש לו דין נדר כדמוכח [בפרק קמא דנדרים (ז' ע"א)] וכדכתב הרמב"ם [בהלכות נדרים (פ"ב ה"ד)], וכיון דדין נדר יש לו, משום הכי לא מהני ביה שליחות, שהאומר לחבירו קבל עליך נדר זה בשליחותי שאהא אסור בו אינו כלום, אבל ביטול שאינו ענין לנדר שפיר מהני ביה שליחות", עכ"ל. ודבריו הראשונים מבוססים על מה שכתב לעיל מיניה (סי' תלא אות א) בשם הר"ן שאין זה הפקר גמור. ועל יסוד דברים אלה הבין שאפשר להקל בזה. ודבריו האחרונים הם ממש דברי התשב"ץ הנ"ל.

ביאור מחלוקת הראשונים לפי האפשרות שביטול הוא מצד הפקר

ובאמת נראה שהראשונים שנקטו שביטול מועיל מצד שהוא הפקר נחלקו בשאלה אם בעיקרו הוא הפקר גמור אלא שהיקלו בו כמה קולות, או שהוא רק גילוי דעת שהאדם מגלה כדי שלא יכנס הדבר לרשותו מאחר שהכתוב עושהו ברשותו אם הוא לא מבטלו. תוס' (פסחים ד' ע"ב ד"ה מדאורייתא) נקטו בפשיטות שהביטול מועיל מצד הפקר בעלמא. וכלשונם: "ואומר ר"י דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי מטעם דמאחר שביטלו הוי הפקר ויצא מרשותו ומותר, מדקאמרין אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה. והא דאמרין [בנדרים (מה ע"א)] הפקר בפני שלשה, מדאורייתא אין צריך", עכ"ל. זאת אומרת שבעצם היו צריכים לחול כאן כל דיני הפקר, אלא שעיקרו של הביטול הוא מדאורייתא, ולכן אפשר להסתפק רק בתנאים המחייבים מדאורייתא ולא בכל מה שהצריכו מדרבנן. ואילו הר"ן (א' ע"א בדפי הר"ף ד"ה ומהו), אחר שהראה שאין הביטול כהפקר רגיל, שכן הוא מועיל בלב אף שדברים שבלב אינם דברים, ומועיל שלא בפני שלושה, ומועיל אף שלא הגיע לרשות זוכה, כתב וז"ל: "אלא היינו טעמא משום דנהי דמאי דהוי ברשותיה דאיניש לא מצי מפקר ליה כי האי גוונא, חמץ שאני לפי שאינו ברשותו של אדם אלא שעשאו הכתוב כאילו הוא ברשותו, ומשום הכי בגלויי דעתא בעלמא דלא ניחא

ליה דליהוי זכותא בגווייה כלל סג"ל, עכ"ל. ומבואר מדבריו שעיקרו של הביטול אינו הפקר אלא גילוי דעת המונע מהחמץ להיכנס לרשות האדם. והקשר של הביטול להפקר הוא רק לעניין זה שבשני הדברים יש הסתלקות ממונית של האדם מהחפץ. ולפי זה נראה שהרשב"א וסיעתו הבינו שזהו הפקר גמור, ולכן אי אפשר לעשותו על ידי אחר. ואילו העיטור וסיעתו הבינו שזהו גילוי דעת שרק דומה להפקר, אבל אין הוא הפקר ממש, ולכן אין צורך שהוא יעשה על ידי הבעלים בדווקא.

ביאור המחלוקת לפי האפשרות שביטול מועיל מצד חידוש התורה שמחשבתו משביתתו

אמנם אם נוקטים שביטול הוא מצד חידוש התורה שכך מתקיימת ההשבתה, שמחשבת האדם גורמת לכך שהחמץ נחשב כעפרא וכדבר שאין בו ממש, וכפי שהתבאר (עמ' נח) בדעת הרמב"ם, מסתבר יותר לומר שחידוש זה לא התחדש אלא בבעליו של החמץ, דאין לך בו אלא חידושו. ואמנם גם לפי אפשרות זו, ניתן עדיין לומר שהתורה מלמדת בזה מהי התקנה להימנע מאיסור החמץ, וכשם שאפשר לקיים את מלאכת סילוק החמץ והשבתתו בביעור על ידי שליח, כך גם יהיה אפשר לקיים את המלאכה הזאת בביטול על ידי שליח. ולכאורה באמת יש שתי אפשרויות איך להבין את פעולת ההשבתה הנוצרת על ידי ביטול הדבר במחשבתו: ניתן להבין שזו פעולה שהתורה רוצה שהאדם יעשה כדי שלא יבוא לאכול את החמץ, וכדי שיהיה החמץ שלו בלתי חשוב בעיניו, וכך התבאר לעיל (עמ' נט) בדעת הרמב"ם. אבל ניתן להבין שזהו מעין ביטול של עבודה זרה, שעל ידי שקוטע ראש אזנה או פוחסה בפניה היא בטלה (ע"ז נג ע"א). ואף אם היה רק בפניה או משתין בפניה היתה בטלה, אלמלא החשש שאינו כועס עליה אלא לשעה ועתיד לחזור בו (שם). וכשם שגויי יכול לבטל עבודה זרה של חברו (שם מג ע"א) כך ישראל יכול לבטל חמץ של חברו. דזוהי מציאות שנוצרת שכבודו וערכו של החמץ הורד על ידי פעולת הביטול, ולא איכפת לן שאין הפעולה הזאת נעשית דווקא על ידי הבעלים, ובלבד שהדבר נעשה בהסכמת הבעלים.

דברי המהרי"ל והקשיים שבהם

והמהרי"ל (מנהגים, הל' בדיקת חמץ עמ' לט אות ז) כתב וז"ל: "מי שאינו יודע יכול לומר בכל לשון, אפילו בלשון אשכנז ודיו. וכן הבודק לאלמנה, היא מבטלת בעצמה. אם אינה יודעת בלשון הקודש, תאמר בלשון אשכנז", והביא את נוסח הביטול

בלשון אשכנז, וסיים וז"ל: "ואם אינה יכולה כלל לבטל בעצמה, אז יבטל הבודק בשבילה, והיא תעמוד אצלו בשעת הביטול דנראה כשלוחה. וכן הגיד הר"ן בשם מהר"ן³. וכן ביורה דעה (טור סי' רסה אות ט) על אבי הבן בשעת המילה. והמבטל לאחר יאמר: דאיכא ברשות פלוני או פלונית", עכ"ל. והביאוהו גם הדרכי משה (סי' תלד אות ה) והמג"א (שם סק"ט). ודברי המהר"ל אינם מובנים לכאורה, שהרי ממה נפשך – אם השליחות מועילה, לשם מה צריכה האלמנה לעמוד ליד השליח. ואם היא אינה מועילה, גם אם היא תעמוד שם השליחות לא תועיל, שהרי היא עצמה אינה מבטלת. וגם לגבי עצם הדין שאבי הבן צריך לעמוד ליד המוהל בשעת המילה צריך ביאור מה הסברה בכך, אם ממילא השליחות מועילה.

ביאור דברי המהר"ל

אמנם לפי מה שהתבאר בדעתם של הסוברים ששליחות מועילה מצד שהביטול הוא גילוי דעת, נראה שיש להבין את דברי המהר"ל. בעצם כל אדם מישראל היה רוצה להימנע מאיסור חמץ. ולכאורה אם מספיק גילוי דעת שהוא אינו מעוניין לקנות את החמץ הזה שעושה אותו הכתוב כברשותו, היה אפשר לצאת מתוך ההנחה שכל עם ישראל אינו מעוניין בזה. ואנן סהדי שכך הוא, ולא היה צריך אמירה מיוחדת או מחשבה מיוחדת כדי שיווצר גילוי דעת בפועל. ואולם בעצם העובדה שלימדה התורה שיש חיוב להשבית ולימדונו חכמים שכדי לקיים זאת יש צורך לבטל, אנו למדים שהתורה רוצה שהאדם מישראל יפעל פעולה במחשבה, בדיבור או במעשה שמגלה שכך הוא רוצה, למרות שהדברים יודעים מצד עצמם. ולכן כל אימת שהוא יכול לבטל בעצמו, הכי שפיר טפי, ואין מקום לביטול כזה על ידי מישהו אחר. אבל כאשר האלמנה אינה יכולה כלל לבטל, והיא עומדת ליד זה שמבטל, הרי היא כאומרת בכך שהיא מעוניינת שהמבטל יעשה בשליחותה את הרצוי והנכון בעיני התורה כדי שתתקיים חובתה להשבית את החמץ. ובצירוף למעשה הביטול שעושה השליח בפועל, מתקיימת המציאות של פעולה מעשית שעושה האלמנה המגלה שהיא רוצה לקיים את חובות התורה בעניין החמץ. ואמנם היא עצמה אינה מגלה את המחשבה המסוימת שהיא אינה מעוניינת בכך שהחמץ יהיה ברשותה, אבל כשאינה יכולה כלל – ניתן להסתפק בכך שהיא תגלה שהיא מעוניינת בקיום ציווי התורה ביחס לחמץ שלה, ובכך שהיא תגלה שהיא מעוניינת במה שיאמר השליח, ובצירוף לידיעה שאנו יודעים שהיא אכן אינה מעוניינת

3. מהר"ר נתן איגרא.

שהחמץ יהיה ברשותה, ובצירוף לאמירה המפורשת של השליח, מתממש רצון התורה שהבעלים יגלו את הדבר בפועל.

גם במילה מהווה עמידת האב ליד המוהל גילוי שזו הכנסה לברית

וכן יש להסביר בנוגע לברית מילה. מצאנו שני דינים בברית המילה: א. החיוב המעשי למול את הבן, המתבטא בברכה 'למול' או 'על המילה'. ב. החיוב להכניס את הבן בבריתו של אברהם אבינו, המתבטא בברכה 'להכניסו בבריתו של אברהם אבינו'. כלומר, יכולה להיות מציאות של הסרת הערלה שאינה מהווה קיום ברית. וכמו שגוי יכול למול, והוא אינו נכנס בברית על ידי המעשה הזה. כדי שהמעשה לא יהיה מעשה בעלמא אלא יהיה בו קיום ברית, יש צורך שיהיה ברור וגלוי מצד עצם המעשה שהוא נעשה בדרך של כריתת ברית. כשהאב מל את בנו, המעשה מגלה מצד עצמו על קיום הברית, כי באמת זו הצורה המיוחדת שה' קבע בצוותו על קיום הברית לדורות. כשאדם ממנה שליח למול את בנו, עשויה מילת הבן להיראות כמעשה בעלמא של הסרת ערלה שאין שם ברית עליו. לכן יש צורך שהאב יעמוד ליד המוהל, וכך יראה ויתגלה במציאות שהסרת ערלתו של הבן לא נעשית כמעשה בעלמא, אלא כקיום ברית בדווקא שעושה האב במילת בנו.

הלכה למעשה

להלכה נראה שמכיון שנידון דידן הוא בדאורייתא ויש בזה מחלוקת, אין להקל בזה, וככל ספיקא דאורייתא, ואין לבטל על ידי שליח. ולא מיבעיא במקרה שיש לו חמץ ידוע, שביטול החמץ נצרך לכולי עלמא מדאורייתא, ואם סומך בזה על השיטות המקילות, הוא מיקל לעצמו בספק דאורייתא גמור; אלא אף במקרה שבו אין לו חמץ ידוע, נראה שאין להקל ולסמוך על ביטול של שליח. והיינו משום שגם אם נאמר שהביטול הוא דרבנן בלבד לאחר שבדק (וכשיטת הר"ן), הרי שמדובר רק במקרה שהאדם בדק באופן יסודי כזה, שישנו סיכוי קלוש בלבד שנשאר במקום כלשהו כזית חמץ. אבל היום בדרך כלל אין אדם יכול לומר שהוא יכול לסמוך על החזקה שאין אצלו כזית חמץ בשום מקום (ובפרט לפי מה שיתבאר לקמן (סי' יג) ששיעור כזית הוא 6.5 סמ"ק). ובמקרים אלה חזר הביטול להיות דאורייתא, וספק דאורייתא לחומרא.

וגם אם נסמוך על החזקה, ויהיה כאן ספק דרבנן, הרי ניתן בקלות להחמיר בו, דדבר קל הוא שהבעלים יבטלו בעצמם, שהרי אין צורך שהמבטל יהיה במקום,

ויכול הוא לבטל גם מעבר לים. ואין להקל גם בספק דרבנן במקום שיכול בקל להחמיר, וחייב לבטל בעצמו. אמנם, במקרים שבהם אין אפשרות כלל לבעלים לבטל בעצמם (וכמקרה שמביא המהר"ל), עדיף לעשות את מה שניתן לעשות, ולפחות למנות שליח, וגם אז יש להשתדל לחוש לסברת המהר"ל והרמ"א שהבעלים יעמדו ליד השליח שמבטל בשליחותם.